

О.В.Антоник, А.А.Селищева

ЕКОЛОГІЧНА КНИГА У ВИДАВНИЧОМУ РЕПЕРТУАРІ УКРАЇНИ (90-і рр.): тематико-типологічний огляд

Спричинений серйозними політико-економічними й екологічними прорахунками теперішній стан природного середовища України оцінюється фахівцями як критичний, коли вже неможливі його самовідновлення та сомоочищення [6, с. 4].

У зв'язку з перенасиченням території України промисловими підприємствами, що працюють на старому обладнанні, за застарілими технологіями і без надійних очисних споруд, у повітряний басейн і водні стоки потрапляє безліч шкідливих викидів. Орні землі затруєні важкими металами, нітратами, отрутохімікатами. У великому дефіциті чиста вода, винищена значна частина карпатських лісів. Разючого удару по екології завдала чорнобильська катастрофа; її наслідки даватимуться взнаки ще десятки років, а то й сторіч.

Що можна протиставити глобальній екологічній кризі, яка нависла над усім світом і, зокрема, над Україною? Насамперед, суттєву зміну екологічної стратегії і тактики, запровадження всебічної екологічної освіти, екологізацію нашого мислення і, загалом, свідомості. Лише розумна поведінка людини в природному середовищі, продиктована її екологічним світоглядом, може стати запорукою порятунку

довкілля і поступу цивілізації. Людський розум повинен гостро і невідкладно реагувати на всі екологічно небезпечні зони і фактори, бо «завтра» може не настати. А для цього потрібні ґрунтовні фахові знання, правдиві, науково викладені факти про екологічні реалії сьогодення.

Інформаційний «екологічний» простір України формують різні джерела. Найважливішим з них за обсягом, проблематикою, спектром читацьких інтересів та можливостями їх задоволення є книга. Під поняттям «екологічна книга» ми розуміємо реальний масив видань екологічної тематики, що функціонує як окремий (поки що малодосліджений) елемент видавничого репертуару та книгарського асортименту й орієнтований на всіх потенційних «екологічно» зацікавлених читачів — від фахівців до тих, кому небайдужа проблема співжиття з довкіллям.

Проблемно-типологічне дослідження екологічної книги видається особливо доцільним за умов, коли односторонність видавничої продукції, дисбаланс тиражів, дорожнеча книг зробили фахову книгу практично недоступною читачеві. Та, попри все, такий читач існує, і функціональна, фахово зорієнтована книга залишається неодмінним фактором його практичної орієнтації та творчого зростання.

Попробуємо з'ясувати, не сумніваючись у злободенності екологічної книги, її внутрішню тематико-типологічну наповненість і відповідність реально існуючим запитам покупців. Зазначимо, що основою бібліографічного пошуку та систематизації видань екологічної тематики став державний бібліографічний покажчик «Літопис книг України» за п'ять минулих років. Як з'ясувалось, основну масу книг з екології випускають державні універсальні і спеціалізовані видавництва. Це передовсім «Наукова думка», «Вища школа», «Урожай», «Здоров'я», «Техніка»; університетські видавництва — «Либідь», «Основа», «Світ»; всеукраїнські — «Карпати», «Каменярь», «Прапор», «Січ». Як правило, книги цих видавництв відображають природничо-екологічні особливості конкретних регіонів України.

Поодинокі книги випускають видавничі спілки і фірми недержавного підпорядкування («Край», «Заповіт», «Пороги», «Манускрипт», «Тезаурус» тощо). Щоправда, докладна систематична інформація про доробок цих видавництв відсутня, тому аналізувались лише ті книги, що були зафіксовані у бібліографічних посібниках.

Наукові книги з екології здебільшого готують і видають науково-дослідні установи: Інститут проблем природокористування та екології АН України, Інститут екологічного моніторингу, Національний інститут стратегічних досліджень, Інститут системних досліджень освіти. До прикладу, в Інституті екологічного моніторингу при сприянні видавничої фірми «Манускрипт» у 1994 році вийшов збірник наукових праць «Дослідження передкризових екологічних ситуацій в Україні». Окремі наукові доповіді і повідомлення з проблем екології випускаються Національним інститутом стратегічних досліджень (А.Б.Качинський «Антропогенні навантаження та екологічна безпека в системі «Пестициди — навколишнє середовище — здоров'я населення» на основі аналізу ризику», 1994; «Сучасні проблеми екологічної безпеки України», 1993).

Тематична структура та типологічні різновиди видань з екології формуються згідно з репертуаром читацьких потреб, який на сьогодні доволі розмаїтий. За характером професійної діяльності читачів екологічної книги можна умовно і дещо спрощено (з огляду на універсальність і багатоаспектність тематики) поділити на такі категорії: наукові та практичні працівники установ у системі охорони навколишнього середовища, природокористування, географічного ресурсознавства і т. п.; наукові і практичні працівники галузей, які мають безпосередні точки дотику до проблем охорони навколишнього середовища і здоров'я людини: біотехнологи, геоєкологи, екогеографи, працівники агропромислової сфери, охорони здоров'я та ін.; інженерно-технічні працівники галузей промисловості, транспорту і будівництва, що професійно пов'язані з екологічною безпекою і займаються налагодженням, оснащенням та експлуатацією очисних споруд і вимірювальних приладів екологічного призначення; працівники управлінського апарату, державної адміністрації, у посадові обов'язки яких входить відповідальність за стан довкілля як в окремому регіоні, так і загалом у державі.

В окрему, доволі активну категорію читачів можна виділити студентів середніх спеціальних і вищих навчальних закладів екологічного профілю або тих, у складі яких функціонують факультети, спеціальності, спеціалізації, що особливо «тяжіють» до проблем екології (хіміко-технологічні, сільськогосподарські, лісотехнічні, біологічні, географічні, енергетичні, транспортні і т.п.). Окрім того, студенти педагогічних, економічних, медичних і гуманітарних спе-

ціальностей згідно з навчальними планами теж вивчають дисципліни екологічного спрямування (соціальна екологія, основи промислової екології, економіка природокористування, екологія і засоби пропаганди тощо).

Звернемось до конкретного прикладу. Студентам природничих факультетів вищих навчальних закладів адресується підручник І.О.Білявського, М.М.Падуна, Р.С.Фурдую «Основи загальної екології», який удруге побачив світ у «Либеді» в 1995 році. Підручник має чітку триступеневу побудову, раціональну структуру, що підпорядковується двом загальним темам: «Теоретичні аспекти загальної екології» і «Практичні аспекти екології». Поряд з традиційними теоретичними розділами вже існуючих підручників з екології («Структура природничого середовища», «Кругообіг речовин» тощо) подаються розділи «Структура сучасної екології», «Екологічні катастрофи». У «Практичних аспектах екології» читач довідається про основні проблеми охорони повітряного і водного середовища, рослинного та тваринного світу, екологічні аспекти енергетики. Особливо пізнавальним є розділ «Новітні галузі екології», в якому йдеться про урбоєкологію, радіоекологію, екологію космосу. Логічним завершенням підручника є розділ «Стратегія і тактика виживання людства».

Виклад матеріалу супроводжується запитаннями і завданнями для самоконтролю, які є органічним і дидактичним елементом навчального видання. Кожний розділ розпочинається своєрідним епіграфом, що не лише поживляє роботу з «сухим», обов'язковим для засвоєння текстом, але й формує світоглядний контекст сприйняття екологічного матеріалу. Міркування великих людей, які наводяться в підручнику, є своєрідними емоційними зарядами, що «цементують» основні розділи і закладають підвалини екологічної культури молоді. Великого освітнього сенсу сповнені висловлювання Д.Медоуза: «Без знання основних законів сучасна освіта не може бути повноцінною» або М.Реймерса: «Ми повинні піти шляхом Христа: перш ніж стверджувати екологічну віру в життя довкілля, підготувати її апостолів». Підручник «Основи загальної екології» заслуговує на увагу не лише своїм змістом, раціональною структурою, засобами виділення основного пізнавального матеріалу (понять, термінів, процесів, характеристик), але й цікавим довідковим апаратом. Крім «Передмови», тут є «Словник термінів», коротка характеристика найбільш екологічно небезпечних об'єктів України, наведена на основі «Націо-

нальної доповіді України «Навколишнє середовище та розвиток» (К., 1993), список рекомендованої літератури. Наприкінці вміщується «Додаток» з тривожним заголовком «Це потрібно знати всім» (витяг з програми дій «Порядок денний ХХІ ст. », прийнятої ООН).

Загалом останні три роки навчальна книга в типологічному плані посідає чільне місце і суттєво поповнює систему видань екологічного спрямування. Особливо це стосується початкової екологічної освіти. Для прикладу наведемо читанку з екології «Людина і Ойкумена», що вийшла у 1994 році в харківському видавництві «Око». Атмосфера науки, можливість доторкнутись до проблеми співжиття людини і природи, визначити долю персонажів нетрадиційної читанки, опираючись на авторитети минулого та радячись з персональним комп'ютером, — усе це робить книгу оригінальною і цікавою для юного читача.

Навчальні матеріали з «Основ екологічних знань» видані в книжково-журнальному видавництві «Тернопіль» (1994 р.). У «Передмові» наголошується, що сьогодні провідним атрибутом гармонізації відносин між людським суспільством і природою є екологічна освіта і виховання, що економіка лише тоді буде результативною, коли зважено, вивірено і відповідально всі ми у повсякденному житті зможемо реалізувати простий і до болю знайомий кожному постулат «не шкодь довкіллю».

Матеріал, підібраний відповідно до навчальної програми загальноосвітньої школи для учнів 8—11 класів, може бути корисним студентам природничих спеціальностей педагогічних інститутів. Посібник має регіональну «прив'язку», оскільки численні додатки статистичного і довідкового характеру базуються на даних м. Тернополя та області. Така конкретизація сприятиме поглибленому ознайомленню учнівської і студентської молоді з природоохоронними проблемами найближчого довкілля, формуванню екологічної свідомості майбутніх фахівців. У «Додатках» зацікавлений читач знайде інформацію про стан та охорону атмосферного повітря, зелені насадження, заповідні об'єкти, земельний фонд, водні і біологічні ресурси Тернопільської області, гігієнічні проблеми та ін. (усього 14 додатків). Важливий пізнавальний потенціал закладений у «Короткому словнику екологічних термінів». Поряд з дифініціями поширених традиційних понять «діра озонова», «дощ кислотний», «генофонд», «зелена зона», «охорона природи» тут наводяться визначення, що

активно поповнюють екологічну терміносистему сьогодні: «моніторинг навколишнього середовища», «культура екологічна», «прогнозування екологічне», «біогеоценоз» і ін.

Екологічна тематика впевнено заявила про себе і в серії видань, започаткованих у рамках програми «Трансформація гуманітарної освіти в Україні», що здійснюється за ініціативою Міжнародного фонду «Відродження». Книги, що вийшли в цій серії, мають єдину емблему (ледь розпущена троянда, що горнеться до земної кулі), оригінальні за дизайном, новаторські за структурою і змістом. Їх мова — українська, автори — наші сучасники, принцип відбору для публікації — конкурсний. Основні вимоги конкурсу — анонімність авторів (рукописи подавалися під умовними девізами), наукова, фактологічна і методична новизна, оригінальна структура викладу, залучення невідомих або недоступних раніше джерел [2, с. 58].

Серед видань, які побачили світ у цій серії, привертає увагу антологія «Людина і довкілля», що вийшла в київському видавництві «Заповіт» у 1995 році. Упорядником, автором вступних розділів, біографічних довідок і коментарів є доктор філософських наук В.С.Крисаченко. Антологія тематично поділена на дві книги. Перша — «Природа і людність України в пам'ятках світової і національної культури», друга — «Людина і довкілля в українській духовності». Такого плану видання читачеві, що цікавиться історією рідного краю, його природою через призму взаємин зі світом, навколишнім оточенням, пропонується вперше і рекомендується Міністерством освіти України як навчальний посібник.

Створенню такого цікавого й унікального за змістом і структурою видання передувала титанічна джерелознавча та текстологічна праця. Антологію не слід трактувати як фрагментарний збірник текстів, підпорядкований хронологічному (у першій книзі — регіонально-хронологічному) принципу, а як цілісну концепцію функціонування системи «людина — природа» в історико-соціальному контексті. Крім того, антологія знайомить читача з видатними іменами світової науки, культури, мистецтва, політики більше ніж за три тисячоліття людської цивілізації. Значна частина текстів, інтегрованих за означеною в заголовку проблемою, вводиться до наукового обігу вперше. Читач знайде тут пам'ятки княжої, литовської і козацько-гетьманської доби, праці гуманістичного, просвітницького, романтичного, реформаційного та національно-визвольного спрямування, уривки

з літописів, поетичні і прозові твори, високі зразки народної творчості. Кожний фрагмент акумулює напружені шукання сутності людського «Я» від стародавніх часів до початку XX століття. Пізнавальне тло антології поглиблюється довідками про авторів наведених текстів, обставини створення, зміст і смислове навантаження. Подаються також коментарі щодо важкозрозумілих місць чи слів.

Цінність антології, на думку укладача, полягає не лише в її пізнавальних можливостях, але й у практичному застосуванні оприлюднених матеріалів. Автор пробує порадити освітянам різних напрямків — екологам і біологам, географам і історикам, фізикам і математикам, суспільствознавцям, культурологам і словесникам — як, в якому контексті можна використовувати обширний і маловідомий або невідомий досі матеріал. Усі ці поради укладача знайдемо в завершальному «акорді» антології — «Замість післямови».

Антологія вийшла, але праця автора (В.С.Крисаченка) у даному напрямі продовжується. Свідченням цього є посібник «Екологічна культура: теорія і практика», випущений «Заповітом» у 1996 році. У вітчизняній літературі це перший навчальний посібник подібного плану. Феномен екологічної культури тут розглядається в єдності теоретичних, світоглядних і практичних аспектів; вимоги екологічної культури на рівні людства, етносу, окремого індивіда викладаються крізь призму негативних наслідків природокористування. Нема потреби зайвий раз підкреслювати злободенність означеної проблеми, бо екологічна культура сьогодні — це такий напрям діяльності і мислення, від якого істотно залежить існування сучасної цивілізації, її майбутнє. У багатьох випадках дотримуватись екологічної культури змушує закон. Тому цілком закономірно механізм законодавчо-правового регулювання розглядається в окремій главі посібника. У ній, зокрема, йдеться про сутність екологічного права, формування, тенденції та перспективи розвитку екологічного законодавства в Україні.

Перелік видань, які репрезентують екологічну тематику в рамках серії «Трансформація гуманітарної освіти в Україні», можна доповнити ще однією (далеко не останньою) назвою — «Здоров'я людини та екологія». Цей експериментальний навчальний посібник для студентів вищих і середніх навчальних закладів немедичного профілю побачив світ у 1995 році у видавництві «Здоров'я». Викладені тут визначення, поняття, закономірності, статистичні дані про здоров'я

людини у взаємозв'язку з чинниками навколишнього середовища покликані формувати основи наукового світосприйняття в системі «людина — навколишнє середовище».

Отже, як бачимо, у типологічному спектрі видань екологічної тематики останнім часом стало більше підручників, навчальних посібників, конспектів лекцій для вузів різного профілю, з'явилися пробні навчальні книги з основ екології для загальноосвітньої школи.

Наукова книга, крім традиційних монографій, поповнилася матеріалом конференцій, семінарів, симпозіумів. Зокрема, увагу фахівців і зацікавленої громадськості привернули матеріали міжнародної школи-семінару «Трибуна-5», що відбувся у Києві в квітні 1995 року.

Проблеми промислової екології відображаються у виробничих монографіях, практичних посібниках і керівництвах. Вони, як правило, присвячені створенню маловідходних, ресурсозберігаючих і екологічно чистих технологій, природозахисного приладо-і машинобудування, механізму економічного і правового регулювання природоохоронної діяльності. На жаль, останнім часом спостерігається тенденція до зменшення виробничих видань подібної тематики. А ці видання конче потрібні керівникам виробничих підприємств, інженерам-екологам, спеціалістам-практикам, які займаються екологічною переорієнтацією, впровадженням очисних споруд.

Вагому питому вагу, що цілком зрозуміло, займають науково-популярні видання екологічної спрямованості для широкого загалу читачів, небайдужих до проблем свого співжиття з довкіллям. Їх типологічно-жанрове розмаїття — збірники статей, нариси, дорожні нотатки, роздуми про результати і перспективи взаємодії природи і людини — спрямоване не лише на пробудження емоцій, але й на серйозне осмислення проблем, спонукання до практичних дій.

З-поміж довідкових видань екологічної тематики виокремимо «Словарь-справочник по экологии» («Наукова думка», 1994), «Русско-украинский словарь по экологии и охране окружающей среды» (Одесса, 1994).

Тематика екологічних видань щодалі урізноманітнюється. Найширше представлені видання, що стосуються загальних проблем екології, взаємодії людини і природи. Характерним прикладом можуть служити книги В.Крисаченка «Екологія і культура», Н.Кисельова «Мировоззрение и экология», С.Кравченка «Екологічна етика і психо-

логія людини», Н.Костецького «Навколишнє середовище і мир на планеті», збірник наукових праць «Дослідження передкризових екологічних ситуацій в Україні» (1994).

Серед найновіших навчальних посібників загальноєкологічної проблематики — і «Основи соціоекології» (1995) колективу авторів. Тут викладено основи нової міждисциплінарної науки про гармонію взаємодії суспільства і природи на нашій планеті. Особлива увага, про що вже йшлося, акцентується на вихованні соціальної екологічної свідомості молодого покоління.

Багато видань присвячено і раціональному використанню природних ресурсів, зокрема, у сільськогосподарському виробництві: «Противерозійна система обробітку ґрунту» (1990), «Охорона фауни при сільськогосподарських роботах» (1992). Екологічним проблемам аграрно-промислового комплексу присвячені такі видання, як «Сільськогосподарська екологія» Д.Мельничука та ін. (1991), «Антропогенні навантаження та екологічна безпека в системі «Пестициди — навколишнє середовище — здоров'я населення» (1994).

Основним забруднювачем навколишнього середовища є, як правило, промислове виробництво, «індустріальні пустелі». Охороні навколишнього середовища від шкідливих виробничих факторів присвячено практичні рекомендації «Вибір і обґрунтування методів і засобів захисту працюючих і навколишнього середовища від небезпечних і шкідливих виробничих факторів» (1992), «Вибір засобів і методів запобігання забрудненню біосфери сточними водами» (1993); навчальні видання «Екологія та ресурсозберігаючі технології» (1992), «Основи промислової екології» Б.Харковського (1994), «Промислова екологія» А.Філіпова (1995).

Сьогодні в Україні особливо «актуальні» в екологічному плані окремі території, регіони, міста. Аналіз стану навколишнього середовища свідчить про те, що в останні роки суттєвих позитивних зрушень в екологічній ситуації не відбулося, а подекуди вона навіть погіршилась. Постчорнобильське десятиріччя довело, наскільки потрібні надійний контроль за станом навколишнього середовища, оперативні й об'єктивні оцінки екологічних параметрів, що змінюються не найкраще на різних теренах України. Серед узагальнених видань, присвячених наслідкам Чорнобильської трагедії, — монографія «Чернобыльская катастрофа» (1995), «Концепция мониторинга природной среды зон отчуждения и обязательного отселения ЧАЭС»

А.Ситникова (1994), «Развитие радиоэкологической ситуации на сельскохозяйственных 30 км зоны ЧАЭС» (1994).

З інших екологічно небезпечних зон України у виданнях виділяються такі індустріальні центри, як Дніпропетровськ («Оцінка стану рівня забруднення важкими металами фітоценозів м. Дніпропетровська» (1992), Полісся («Научные основы рационального использования и охраны природных ресурсов Полесья Украины» (1993), Харків («Характеристика экологического состояния г. Харькова и Харьковской области» (1993). У 1995 році у видавництві «Знання» в серії «Бібліотечка спеціаліста» побачила світ книга «Екологічна модель Дністра».

На жаль, наукових і науково-виробничих видань, присвячених аналізу гострих екологічних ситуацій в інших регіонах України, немає. «Тліючі» екологічні зони України залишаються без належної уваги авторів і видавців.

Як уже зазначалося, нині людство переживає період зміни світоглядних орієнтирів, передусім у сфері взаємовідносин між людиною і природою. Відповідно до цього з'являються якісно нові філософського спрямування книги, присвячені екологізації мислення, формуванню екологічної культури. Та все ж таки вважаємо за доцільне філософські роздуми активніше доповнювати науково обгрунтованими практичними порадами, присвяченими правовим та економічним механізмам екологічної безпеки. Варто було б розширити природоохоронну тематику стосовно до сільськогосподарського виробництва: з питань охорони ґрунтів, оцінки якості продукції тощо.

Бракує навчальних видань з інженерної екології, економіки природокористування, соціоекологічного права в умовах ринкових відносин. Для вчителів і учнів, окрім навчальних, мали б видаватися методичні, довідкові і популярні видання, які б максимально сприяли екологічному вихованню, плекали екологічну свідомість дітей. Серед екологів, педагогів України утвердилася справедлива думка, що екологічна освіта — послідовний процес, який мав би здійснюватись за допомогою різних форм і засобів протягом усього життя людини, починаючи з дошкільних установ. Найважливішим з них є, безперечно, екологічна книга в найширшому прояві тематичних і типологічних можливостей. Варто і надалі розширювати і конкретизувати тематичний діапазон екологічної книги стосовно до екологічно небезпечних галузей народного господарства (чи їх окремих факторів).

Однією з таких галузей є поліграфія. На жаль, екологічні проблеми поліграфічного виробництва поки що знаходяться на початковій стадії розробки, хоч інформаційний резонанс про них вже є [1, 8]. Очевидно, глибше дослідження зазначеної проблематики спричинить найближчим часом появу не лише науково-теоретичних публікацій, але й практичних порад працівникам галузі.

Для чіткого скерування екологічної книги до потенційних категорій читачів Книжковій палаті України, спеціалізованим видавництвам і бібліотекам було б доцільно готувати та видавати рекомендаційні покажчики на зразок «Учням про екологію», «Раціональне природокористування», «Екологія і здоров'я», «Усе про Чорнобиль».

Щодо мови книжкових видань з екології, то протягом аналізованого періоду помітна тенденція до збільшення україномовних книг. Якщо в 1991 році україномовні видання з екології становили лише 30 відсотків, то в 1996 році їх вийшло трохи більше половини (особливо це стосується підручників).

1. Банах О., Баранська Р., Мервінський Р. Застосування цеолітів для очищення промислових стоків у поліграфії // Палітура друку, 1996. №1. С. 18.
2. Євстратова Н. Українські підручники: шлях до оновлення // Палітра друку, 1996. №4. С. 58—60.
3. Качинський А.Б. Сучасні проблеми екологічної безпеки України. К. 1994.
4. Крисаченко В.С. Екологічна культура. К. 1996.
5. Кузин Ф.А. Естественнонаучная, техническая и медицинская книга. М., 1986.
6. Основи екологічних знань. Тернопіль. 1994.
7. Проблеми екологічної освіти і виховання: Зб.наук.-метод. праць. Львів. 1993.
8. Старченко Ю., Мінова Н., Крикуненко М. Екологія і сучасне поліграфічне виробництво // Палітура друку, 1995. №4. С.18—20.
9. Типология читателей и ее отражение в рекомендательной библиографии. М. 1985.
10. Формування механізму природоохоронної діяльності в умовах ринкових відносин. К. 1992.

Стаття надійшла до редколегії 24.01.96